

de
bijbel
in
huis

**Bijbelse verhalen op huisraad
in de zeventiende en achttiende eeuw**

Bijbelse voorstellingen in het Nederlandse interieur

Een Rembrandt in huis

Wanneer men een Rembrandt wil zien, gaat men gewoonlijk naar een museum, de geëigende plaats voor een dergelijk kostbaar kunstwerk. Ook vindt men soms werk van Rembrandt in privéverzamelingen van een miljonair of van een lid van een buitenlands vorstenhuis. Zelfs de kluis van een bank, waaraan een belegger zijn kostbaarste bezit heeft toevertrouwd, komt als bewaarplaats in aanmerking. Een huiskamer waar een Rembrandt gewoon aan de wand hangt, is voor ons nu moeilijk voor te stellen.

Toch zijn de meeste Rembrandts oorspronkelijk geschilderd om bij goeude Hollandse burgers de huiskamer te verfraaien. Toen de kunstwaarde van dergelijke schilderijen in de loop der tijden steeds hoger werd en musea en rijke verzamelaars op jacht gingen naar schilderijen van deze meester, verdwenen Rembrandts werken uit het Nederlandse interieur. De doop van de kamerling, een jeugdwerk van Rembrandt, is een van de laatste Rembrandts, die zich gewoon in een huiskamer bevond (afb. 38). Voordat het een goede vijftien jaar geleden als een werk van Rembrandt werd herkend, hing het namelijk onopgemerkt boven een schrijfbureau in de woning van een mevrouw, die het via haar vader van haar grootvader had geërfd. Toen de eigenaresse vernam dat dit erfstuk niet zomaar een schilderij was, maar een werk van Rembrandt, reageerde zij zoals bijna iedere Nederlander zou doen: 'Dit schilderij hoort in een museum thuis'. Dit vroege werk van Rembrandt is dan ook nu te bewonderen in Rijksmuseum Het Catharijneconvent.

Toch is het goed om voor ogen te houden dat het schilderij bedoeld was voor een huishoudelijke omgeving. Voor de oorspronkelijke koper van schilderijen speelde de eventuele kunstwaarde ervan doorgaans niet de belangrijkste rol. Het ging hem meestal allereerst om de voorstelling. Een portret moest lijken of de waardigheid van de opdrachtgever tot uiting laten komen. Een landschap moest de beschouwer in een plezierige stemming brengen. Een jager genoot van een imponerend jachtstilleven en een koopman zal graag een schilderij met schepen op zee aan de wand gehad hebben. Zo hadden, om het modern uit te drukken, alle onderwerpen hun specifieke doelgroepen, maar natuurlijk verlangde de man met smaak en de kunstkenner, dat de voorstelling daarnaast ook goed geschilderd was en artistieke kwaliteit vertoonde.

Het bijbels humanisme

Een speciale plaats namen die voorstellingen in, die een beledende en vermanende functie hadden. Zo herinnerde een afbeelding van een schedel in gezelschap van een

38 Huiskamer waarin Rembrandts Doop van de kamerling nog aan de wand hangt

zandloper, zeepbellen, glas en pronkzilver de beschouwer aan de vergankelijkheid van al het aardse en de tijdelijkheid van het leven.

Schilderijen met heroïsche scènes uit de klassieke oudheid droegen de boodschap uit, dat men net als de grote mythische helden een leven moest leiden, dat getuigde van moed en hoge zedelijke principes. Op gelijke wijze riepen bijbelse taferelen de mens op om zijn leven in te richten overeenkomstig Gods geboden en om Christus en de grote figuren uit het Oude en Nieuwe Testament na te volgen. Zowel bijbelse geschiedenissen als de verhalen uit de Griekse en Romeinse oudheid bevatten zedelijke lessen die de burger tot nut konden strekken. Het zijn deze moralistische en moraliserende voorstellingen die in onze streken al vanaf het begin van de 16de eeuw populair werden. De opkomst ervan houdt verband met de verbreiding van het humanisme in onze streken.

Kenmerkend voor deze geestelijke stroming was het grote belang dat gehecht werd aan de cultuur van de klassieke oudheid. Men ging aan de geschriften van de Grieken en Romeinen, die voorheen vooral als heidens waren beschouwd, een bijna even grote of soms zelfs grotere zedelijke waarde toekennen als aan de leer van de kerk. Ook de bijbelse geschiedenissen kregen deze betekenis. In de middeleeuwen had het Nieuwe Testament centraal gestaan. Het Oude Testament, dat de heilsgeschiedenis bevat van het volk van Israël, beschouwde men als afgedaan. Door de komst van

39 Het bezoek van de drie engelen aan Abraham. Detail van een tafelkleed (cat. nr. 37)

Christus was de wereld immers verlost en was een nieuwe periode van de heilsgeschiedenis begonnen. De belofte van God aan Zijn volk, dat Hij hen zou bevrijden, was ingelost en het Oude Testament was voortaan nog slechts een voorspel en een voorafbeelding van het Nieuwe Testament. Tegelijkertijd met de opkomst van het humanisme kwam hierin verandering. Men ging in de boeken van het Oude Testament waardevolle geestelijke lessen ontdekken; de verhalen van de aarts vaders, profeten en koningen lieten net als de geschiedenis van Jezus zien hoe men een zedelijk hoogstaand leven moest leiden. De bijbel werd in zijn geheel serieus genomen. Dit was vooral het geval bij degenen, die de kerk wilden hervormen, zoals Luther en andere reformatorisch gezinden. Velen, speciaal in kringen van meer geleerden, kenden aan de verhalen uit de bijbel en uit de klassieke oudheid een gelijke voorbeeldige waarde toe. Zij worden bijbelse humanisten genoemd. Hun meest bekende vertegenwoordiger is Erasmus. Het is deze geesteshouding die in de 16de maar ook nog in de 17de eeuw de gedachtenwereld van

de geleerde Nederlandse burgerij zou bepalen. In de ons omringende, katholieke landen was onder invloed van de Contrareformatie aan het einde van de 16de en de 17de eeuw een heropleving, zij het in gewijzigde vorm, van de middeleeuwse, vooral de emotie aansprekende thematiek te zien. In de noordelijke Nederlanden daarentegen, waar leven en cultuur door de Reformatie werden beheerst, zou het bijbels humanisme de voorstellingswereld diepgaand bepalen.

Soms bestaat er een duidelijke band tussen bepaalde voorstellingen en de opkomst en verbreiding van de Reformatie. Terwijl de middeleeuwse kerk veel waarde hechtte aan goede werken, werd de mens volgens Luther allereerst behouden door de genade van Christus en niet door zijn eigen verdiensten. Deze opvatting vond men terug in de geschiedenis van de overspelige vrouw die ondanks haar zonden door Christus' barmhartigheid werd gered. Voorstellingen van dit verhaal komen veel voor in de 16de en 17de eeuw, speciaal in kringen die de leer van Luther waren toegeedaan. Ditzelfde geldt voor thema's als de verloren zoon of Christus bij Marta en

40 Jozef vluchtend voor de vrouw van Potifar. Pieter Coecke van Aelst (cat. nr. 8)

41 Drieluik met de ontmoeting tussen David en Abigail. School Jan van Scorel (cat. nr. 7)

Maria, waarbij Christus Maria prijst omdat zij luistert naar Zijn woord, terwijl Marta werkt in de keuken.

Het schilderij van Rembrandt met de doop van de kamerling is specifiek in verband te brengen met de leer van Calvijn. In de Handelingen der Apostelen wordt verhaald hoe een engel aan de geloofsverkondiger Filippus de opdracht gaf zich naar de weg van Jeruzalem naar Gaza te begeven. Daar ontmoette hij een Moorse kamerling, de opperschatmeester van de koningin der Ethiopiërs, een eunuch, die terugkeerde van een pelgrimstocht naar Jeruzalem. Gezeten in zijn reiswagen las deze het boek van de profeet Jesaja, maar hij kon de betekenis van de tekst niet doorgronden. Filippus ging naar de kamerling toe en bood hem aan de tekst te verklaren. Hij stapte bij hem in de wagen en verkondigde hem aan de hand van Jesaja de leer van Christus. Toen de kamerling doordrongen was van de waarheid van deze leer van Christus en zij bij een watertje gekomen waren, gaf hij aan Filippus te kennen dat hij gedoopt wilde worden en aldus geschiedde.

Dit verhaal is aan het begin van de 17de eeuw opvallend vaak afgebeeld. Uit een bijschrift van een prent die Claes Jansz. Visscher maakte van het onderwerp, blijkt dat men onder meer getroffen werd door het feit dat door de doop wel de ziel van de kamerling wit gemaakt werd maar niet zijn huid. Dit gegeven zal echter niet zozeer de reden geweest zijn van de grote populariteit van dit verhaal als wel het feit dat het overeenkomt met de calvinistische opvatting over het sacrament van de doop. De katholieke kerk kent zeven sacramenten met als voornaamste de doop, zonder welke het onmogelijk is zalig te worden. De calvinisten kennen slechts twee sacramenten, doop en avondmaal. De doop is er echter geen voorwaarde tot uitverkiezing. Op de eerste plaats komt het geloof in Christus, waardoor men tot het nieuwe godsvolk gaat behoren. De doop is een bezegeling van dit geloof. Het verhaal van de doop van de kamerling sluit naadloos aan bij deze opvatting. Het is dan ook waarschijnlijk, dat de vele schilderijen met deze voorstelling, zoals ook dat van Rembrandt, oorspronkelijk bestemd zijn geweest voor mensen met een calvinistische geloofsovertuiging. De voorstelling spoorde de bezitter aan tot een even diep geloof als dat van de zwarte man met zijn witte ziel en herinnerde hem tevens aan zijn eigen doop als teken dat hij deel uitmaakte van het door Christus verlorene godsvolk.¹

De religieuze voorstelling in het Nederlandse interieur

De opkomst van de Reformatie en het bijbels humanisme leidde tot een nieuwe kijk op en interpretatie van de bijbel. Een weerspiegeling van deze ontwikkeling is te vinden in het Nederlandse interieur. In de middeleeuwen

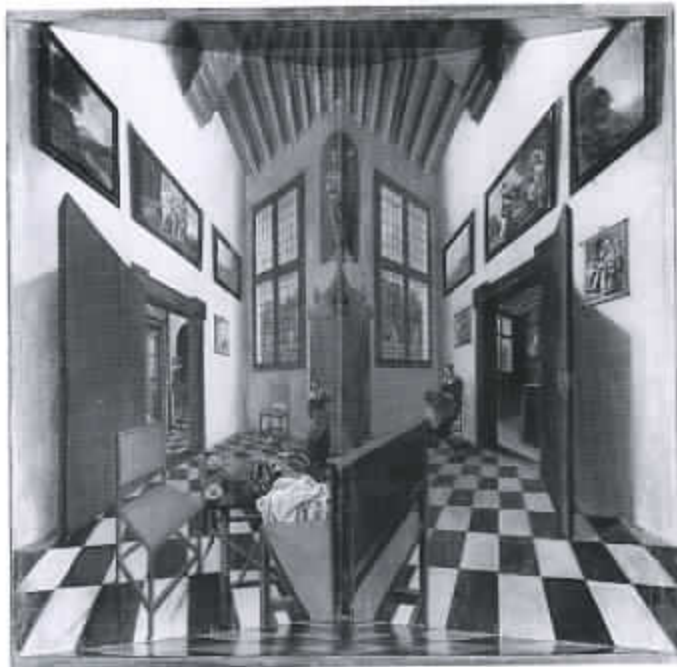
42 Miniatuur met de heilige Gertrudis in haar kamer (Nationale Bibliotheek, Wenen)

omgaf de burger zich graag met afbeeldingen van Christus, Maria en heiligen of met taferelen uit hun leven. Een voorstelling van de gekruisigde Christus moest de gelovigen helpen zich in te leven in diens lijden en smartelijk sterven; afbeeldingen van heiligen maakten het gebed intenser en gaven de gelovige het idee, dat hij zijn smeekbeden rechtstreeks (tot de aangeroepen heilige richtte. Men bediende zich hiertoe zowel van beeldjes in hout, pijpjarde of ivoor, als van schilderijen en vanaf de 15de eeuw ook van prenten. De laatste waren betrekkelijk goedkoop en daarom ook aan te treffen in huizen van minder welgestelden.

Om te weten te komen hoe deze zaken in het interieur functioneerden zijn we vooral aangewezen op miniaturen, schilderijen en prenten, die het middeleeuwse binnenhuis min of meer natuurgetrouw in beeld brengen. Deze zijn echter zeer zeldzaam en bovendien zijn het geen echte interieurstukken maar vormden zij doorgaans het decor, waartegen een heilige, bijbelse of historische geschiedenis is gesitueerd. Om het werkelijkheidsgehalte van zijn voorstelling te verhogen gaf de kunstenaar aan zijn 'decor' een realistisch tintje door het te stofferen met aan de werkelijkheid ontleende interieurstukken. Een fraai voorbeeld hiervan is de miniatuur uit omstreeks 1520 waarop de heilige Gertrudis in haar kamer zit (afb. 42).² Links achter staat haar hemel-

bed waarin tegen de achterzijde een ronde, goudkleurige afbeelding van het Christuskind hangt. Rechts achter staat een kastje, een zogenaamd tresoor, waarboven een drieluikje met de voorstelling van de kruisiging. Beide objecten zijn typerend voor het laat-middeleeuwse interieur.

Op een annunciatie van Joos van Cleve (afb. 43) uit het begin van de 16de eeuw⁵ zien we dat boven het bed van Maria een ronde spiegel hangt, symbool van haar maagdelijkheid. Naast het bed is een prent met de afbeelding van Mozes met de wetstafelen aan de wand gespeld en boven het tresoor hangt een drieluikje. Een van de luiken staat open, waardoor de figuur van Abraham zichtbaar wordt, de stamvader van het volk van Israël. Achter het deurtje moet volgens het onderschrift Melchisedek schuilgaan, de priester-koning uit het Oude Testament, als zodanig een voorafbeelding van Christus. Hij offert brood en wijn aan Abraham, wat verwijst naar het sacrament van de eucharistie, dat door Christus is ingesteld bij het laatste avondmaal. De figuren op de kaarsenluchter stellen waarschijnlijk profeten voor. In het raam zijn twee ronde, gebrandschilderde glaasjes aangebracht met onduidelijke voorstellingen. Al deze details hebben zoals gezegd een symbolische betekenis, maar tegelijkertijd zijn ze ook realistisch, want juist in deze tijd beginnen wij in de interieurs naast heiligen en taferele uit het leven van Christus ook zelfstandige voorstellingen uit het Oude

44 Perspectiefkast van P.J. Elinga (Museum Bredius, Den Haag)

43 De aankondiging van Christus' geboorte door Joos van Cleve (Metropolitan Museum of Art, New York)

45 Interieur met bijbelse voorstellingen (Sotheby's, Amsterdam)

Testament aan te treffen. Zo kennen we uit het einde van de 15de en het begin van de 16de eeuw een flink aantal gebrandschilderde ruitjes en schilderijen met oud-testamentische scènes (afb. 40, 41). Ook zijn er drieluikjes bewaard met voorstellingen uit het Oude Testament. Daarnaast kwamen, zoals we boven hebben gezien, uitbeeldingen van gelijkenissen en geschiedenissen uit het leven van Christus veel voor. Soms laten deze taferelen zien hoe sinds het midden van de 16de eeuw bijbelse voorstellingen in het interieur waren verwerkt. Op een schilderij uit de zuidelijke Nederlanden (afb. 45)¹ ziet men een rijk gestoffeerde kamer met een hoge lambrizering. Boven het buffet hangt een paneel met Mozes en de wets-tafelen. Op de achterwand hangen twee schilderijen, één ervan is niet te identificeren, de ander heeft als onderwerp Lot en zijn dochters met op de achtergrond het brandende Sodom.

Heel verhelderend is in dit opzicht ook een aantal prenten die uit omstreeks 1600 dateren en die een familie dankzeggend aan tafel voorstellen.² Dergelijke voorstellingen zijn een verbeelding van Psalm 128, waarin gezegd wordt dat zalig hij is, die God vreest en wandelt in rechtvaardigheid. Hij zal de arbeid van zijn handen eten, zijn vrouw zal zijn als een vruchtbare wijnstok en zijn kinderen als olijfplanten rond de tafel. De meest realistische van deze prenten is wel die van C.I. Visscher uit 1609 (afb. 47). Allereerst is op de drie ronde glasruitjes de geschiedenis van Tobias uitgebeeld: Tobias en de vis, de verlovings van Tobias en Sara, en Tobias geneest zijn vader. De echtvereniging van Tobias en Sara stond model voor een godsvruchtig huwelijk terwijl Tobias' houding tegenover zijn ouders eveneens voorbeeldig was. Op het schilderij boven de deur naar de keuken zien we de doop van Christus in de Jordaan, op de triptiek boven de schouw in het midden de aanbidding der koningen geflankeerd door Christus aan het kruis en de zondeval van Adam en Eva. Boven de deur naar de tuin is nog net het laatste avondmaal zichtbaar. Het drieluik verwijst naar de openbaring van de mensgeworden Zoon van God, wiens kruisdood noodzakelijk was om de schuld van de zondeval van Adam uit te wissen. De doop van Christus en het laatste avondmaal verwijzen naar de twee sacramenten, die door de gereformeerden erkend werden, namelijk doop en avondmaal.

Omstreeks 1600 moeten in de Nederlanden de woonkamers van geletterden en welvarende burgers op deze wijze met schilderijen gestoffeerd zijn geweest. Naast bijbelse taferelen zullen er ook echter mythologische geschiedenissen hebben gehangen. Beide 'historiën' hadden een moraliserende betekenis, terwijl een bijbels onderwerp bovendien een bevestiging inhield voor de juiste christelijke gezindheid van de heer des huizes. Deze kon zich zo een waarachtig lid van het nieuwe

uitverkoren volk achten, d.w.z. van het volk dat door Christus verlost was.

Van de wijze waarop later, in de 17de eeuw, bijbelse afbeeldingen in het interieur waren verwerkt, geven genrestukken van Jan Vermeer, Pieter de Hoogh, Jan Steen en anderen vaak een goed beeld. Men moet hierbij wel voor ogen blijven houden, dat ook deze schilderijen geen afbeeldingen van bestaande interieurs zijn. Nog meer inzichtelijk voor ons onderwerp is een zogenaamde perspectiefkast van Pieter Janssens Elinga uit ca. 1660-1680. Het stuk, dat zich in het Museum Bredius te Den Haag bevindt, suggereert een realistische weergave van een eigentijds interieur. In deze bedriegelijk echte kamer zien we prenten en schilderijen aan de wand hangen. Twee ervan zijn bijbelse taferelen, links een afbeelding van Job op de mesthoop en rechts Christus met de Samaritaanse vrouw aan de put (afb. 44).

Het 'bijbelse' huisraad

Wat op de boven behandelde interieurs niet te zien is, is dat het afbeelden van bijbelse voorstellingen zich niet beperkte tot schilderijen, prenten en glasruitjes. Ook het huisraad en het meubilair waren vaak versierd met toepasselijke bijbelse taferelen. Zo kennen we een tafelblad uit het begin van de 16de eeuw in de Abdij van Berne te Heeswijk-Dinther dat beschilderd is met allerlei tafelscènes uit zowel het Oude en Nieuwe Testament. Dergelijke tafels zijn er wellicht meer geweest, maar er zijn in onze streken heel weinig meubels uit de 16de eeuw en vroeger bewaard gebleven.

Uit de 16de eeuw stammen ook de zogenoemde haardstenen, die we nog relatief in grote getale vinden. Deze met reliëfs versierde, vuurvaste bakstenen bevonden zich in het midden van de wand van de open haard, die niet alleen voor verwarming diende maar vooral ook als kookplaats. Op deze werkplek voor de huisvrouw waren allerlei bijbelse geschiedenissen afgebeeld. Daaronder bevonden zich voorstellingen van voorbeeldige vrouwen, bijvoorbeeld van Judith en Ester. Opvallend geliefd moet de geschiedenis van Suzanna zijn geweest. Ook de zogenoemde Suzanna kruiken die uit dezelfde tijd dateren getuigen van deze populariteit. De kuise Suzanna moest kennelijk de vrouwen manen tot het leiden van een voorbeeldig leven.

De historie van Suzanna blijkt ook nog tot het midden van de 17de eeuw zeer geschikt als decoratie op gebeeldhouwde kasten, waarin de huisvrouw haar linnengoed bewaarde (afb. 46). De geschiedenis van Jozef vormde voor deze kasten eveneens een toepasselijke versiering. De voorstelling van Jozef, vluchtend voor de vrouw van Potifar, vormde immers ook een waarschuwing tegen onkuisheid en riep op tot het bewaren van een rein huwelijk. Daarom werd dezelfde vluchtende Jozef

46 Beeldenkast met op de panelen de geschiedenis van
Suzanna (cat. nr. 43)

47 Biddende familie aan tafel (Psalm 128) door Claes Jansz. Visscher (cat. nr. 12)

afgebeeld op een zilveren knottekistje uit het midden van de 17de eeuw (afb. 48), een voorwerp dat een vrijer schonk aan zijn uitverkorene. Zo'n trouwkoffertje was bij uitstek geschikt om toepasselijke bijbelse taferelen op te graveren. Behalve Jozef zijn dan ook de kuise Suzanna maar ook de bruiloft te Kana en een voorstelling van David en Batseba te zien. De bedoelingen van deze voorstellingen werden nog eens extra toegelicht in de opschriften: 'Joseph is hier de Jeucht, Een spiegel tot de deucht', 'Susanae's Kuysheit stralen geeft, Soo wert een Reyne echt beleeft', 'Geluckich moet de bruyloft sijn, daar Christus maeckt van water wijn' en 'Als 't ooghet hert verleyt, wort dick te laet beschreyt'.

Overigens is het typerend dat men vaak bij voorkeur niet een voorbeeld van deugd in beeld bracht, maar juist van het tegenovergestelde, van wat men als christen juist geacht werd niet te doen. Zoals door alle eeuwen heen gaf de afbeelding van het slechte en verkeerde kennelijk

48 Knottekistje met o.a. Jozef vluchtend voor de vrouw van Potifar (cat. nr. 34)

meer opwinding en vermaak, dan de uitbeelding van het brave en deugdzaam. Er zit dus een zekere ambivalentie in het waarschuwen tegen onkuisheid door middel van het afbeelden van een naakte Suzanna, Batseba of de dochters van Lot. Dat werd in die tijd ook wel zo gevoeld want Cats dichtte in het derde deel van zijn *Christelijk Huysuyf*: 'Een Loth of Davids Val ten nausten af te maelen / doet ick en weet niet hoe, de losse sinnen dwaelen / Een stier, een valsche swaen, die jonge maegden schent / heeft dickmael aan de jeught de lusten ingeprent'.⁹ Cats zal hierbij de soms wellustig geschilderde naakten waar-toe deze voorstellingen aanleiding gaven, op het oog gehad hebben en niet de brave gravingen op het boven beschreven knottekistje.

Hoe dat ook zij, het verband tussen de moraliserende betekenis en het voorwerp is bij zo'n kistje duidelijk aanwezig. Datzelfde kan gezegd worden van de voorstelling van een biddende Tobias en Sara voor het echtelijke bed op een huwelijksmes (afb. 49). Minder belerend bedoeld, maar wel toepasselijk is een voorstelling van de geschiedenis van Lot op een zoutvat uit omstreeks 1600 (afb. 50); de vrouw van Lot veranderde immers toen zij omkeek naar het brandende Sodom in een zoutpilaar. Naast het bijbelverhaal zijn op dit zoutvat mythologische voorstellingen te zien, typerend voor een humanistisch milieu. Minder duidelijk voor de twintigste-eeuwse beschouwer lijkt het verband aanwezig tussen een schoenlepel of laarzenknecht met de daarop gegraveerde voorstelling van de geschiedenis van de verloren zoon. Dat deze gelijkenis populair was, getuigt onder andere ook een fraai Haarlems tegeltableau. Op sieraardewerk konden allerlei bijbelse voorstellingen een plaats vinden. Een Delftse schotel uit omstreeks 1650 (afb. 53) toont bijvoorbeeld het motief van Hagar in de woestijn, een thema dat ook in de schilderkunst rond Rembrandt zeer geliefd was.

Al deze taferelen waren meestal geen oorspronkelijke inventies van de beeldsnijders, zilversmeden of plateel-schilders. Zij grepen heel vaak terug op bestaande prenten. Menig op huisraad afgebeelde scène is terug te vinden op losse prenten, dan wel in een van de vele prentbijbels, die in die tijd het licht zagen.⁷

Het bijbels humanisme en de volkskunst

De hierboven genoemde kostbare gebeeldhouwde kasten, het fraaie zilver en ook de geweven veelkleurige tapijserieën, de damasten tafellakens en het sieraardewerk waren vanzelfsprekend alleen te vinden bij de welgestelden. Juist in dit welvarende en geleterde milieu bloeide het bijbels humanisme en de onderwerpskeuze voor de decoratie van het huisraad geeft hiervan een goede getuigenis. Omdat er minder gebruiks-

49 Mes met de biddende Tobias en Sara voor hun huwelijksbed (cat. nr. 33)

50 Zoutvat met de geschiedenis van Lot: Lot vlucht uit het brandende Sodom (cat. nr. 29)

52 Klapstoeltje met Christus en de Samaritaanse vrouw (cat. nr. 42)

51 Doosje met de broedermoord, daarboven de ark van Noach (cat. nr. 47)

53

55 Schoenlepel met tafereelen uit de geschiedenis van de verloren zoon (cat. nr. 24)

53 Delftse schotel met de vertroosting van Hagar in de woestijn (cat. nr. 53)

54 Borstelrug met de redding van Mozes (cat. nr. 35)

56 Tapiserie met de bruiloft te Kana (cat. nr. 36)

57 Rombout van Troyen, De doop van de kamerling (cat. nr. 2)

voorwerpen bewaard zijn gebleven van de wat lagere sociale lagen van de burgerij, is het moeilijker zicht te krijgen op de populariteit van de bijbelverhalen daar. Op eenvoudiger schilderijtjes, zoals onder andere een schilder als Rombout van Troyen die vervaardigde (afb. 57), zijn dezelfde onderwerpen te zien als op die in de kring van Rembrandt werden geschilderd. Eenvoudiger aardewerk uit het midden van de 17de eeuw toont eveneens de populaire geschiedenissen met onder andere de vluchtende Jozef, de geschiedenis van Juda en Tamar en Christus en de Samaritaanse vrouw.

Uit de tijd na 1650 is veel meer materiaal bewaard dat laat zien dat in de zogenaamde middenklasse bijbelse verhalen in zwang bleven ter decoratie van meubelen en gebruiksvoorwerpen. In de betere kringen lijkt echter de belangstelling voor bijbelse taferelen af te nemen. De gegoede koopman en de regent geven na het midden van de eeuw steeds meer de voorkeur aan kasten van kostbare materialen zoals mahonie en ebbenhout boven eiken meubilair. Deze ontwikkeling is ook in de schilderkunst te zien. De meeste bijbelse schilderijen van Rembrandt en zijn school zijn namelijk voor omstreeks 1650 geschilderd. Daarna komen ze ook nog voor maar niet meer in zulke overweldigende aantallen. Aan de wand hangen de rijke burgers dan liever een genrestukje, geschilderd door de zogenaamde fijnschilders. Men kijkt vaak naar wat er in het buitenland gebeurt, met name naar Frankrijk, waar mythologische

motieven zeker zo geliefd zijn als bijbelse thema's. Dit blijft ook zo in 18de eeuw. Hiermee in overeenstemming zijn de voorlopige resultaten van archiefonderzoek naar boedelinventarissen uit de 17de en 18de eeuw. Zo blijkt uit inventarissen in Delft dat er tussen 1620 en 1670 een relatieve achteruitgang is van het aantal bijbelse en religieuze schilderijen ten opzichte van bijvoorbeeld landschappen. Daarnaast laten vergelijkingen van Amsterdamse boedelinventarissen uit het begin van de 17de eeuw met die uit het begin van de 18de eeuw zien, dat bij die uit kort na 1600 de voorstellingen op de beschreven schilderijen worden genoemd, maar dat dit op die uit de 18de eeuw niet of veel minder het geval is. Daarentegen wordt in de 18de-eeuwse beschrijvingen soms wel de schilder vermeld. Men schijnt er dan minder belang in te stellen *wat* er is voorgesteld dan *hoe* en door wie het is uitgebeeld.⁸

Verdwijnen na 1650 bijbelse voorstellingen op huisraad en meubilair van de zeer rijken, tegelijkertijd vinden we ze juist wel op beschilderde meubels, die in Holland en Friesland in grote hoeveelheid bewaard zijn gebleven en afkomstig zijn uit een minder voornaam milieu. Dat meubilair is doorgaans gemaakt van goedkopere houtsoorten en de kwaliteit van de schilderijen is veel minder dan die van het knappe houtsnijwerk op de eiken kasten uit de eerste helft van de 17de eeuw. Hooguit een enkele keer is de schildering niet onverdienstelijk. Overigens waagden de meubeldecorateurs, die geen lid

58 De koningin van Scheba bezoekt koning Salomo
(cat. nr. 103)

waren van het Lucasgilde, zich soms aan het maken van echte schilderijen. Er is namelijk een aantal paneel-schilderijtjes bewaard, waarbij de verf direct op het hout is aangebracht en niet op een van te voren met een grondlaag geprepareerd paneel, zoals gildevoorschrift was. De uitbeelding van de taferelen op deze paneeltjes is doorgaans spontaan en ongekunsteld en sluit aan bij de stijl van de beste meubelen. Waarschijnlijk hebben deze 'amateur' schilderijtjes de wanden gesierd van hen, die een echt schilderij niet konden of wilden betalen (afb. 58).

Evenals de beeldsnijders uit de 17de eeuw, baseerden deze decorateurs zich op prenten en prentbijbels, die teruggingen tot de tijd van het bijbels humanisme.⁹ Motieven die toen populair werden, komen we dan ook nog eeuwenlang tegen op produkten uit de volkskunst.

Op een vroeg exemplaar van een beschilderde zogenoemde Assendelfter kast, gedateerd 1676, is bijvoorbeeld de zo geliefde geschiedenis van Jozef afgebeeld (afb. 73). Bezien we echter de schilderijen dan blijkt echter de voorstelling Jozef vluchtend voor de vrouw van Potifar niet voor te komen. Terwijl de geschiedenis van Jozef als passend werd ervaren voor een kast, was kennelijk de diepere bedoeling (de kuise, voorbeeldige Jozef) al verloren gegaan. Op broeksknoppen van mannenkostuums in de klederdrachten echter, waar nog tot in onze eeuw de afbeelding van de vluchtende Jozef te vinden was, lijkt nog iets aanwezig van de 16de-

59 Broekstukken met Jozef vlucht voor de vrouw van Potifar (cat. nr. 136)

60 Hindelooper mangelbak met Tobias en de engel
(cat. nr. 159)

61 Prikslede met een voorstelling uit de Makkabeeën: de verdrijving van Heliodorus, de tempelrover (cat. nr. 161)

eeuwse moraliserende betekenis (afb. 59).

Blijft de geschiedenis van Jozef zeer geliefd, zijn vrouwelijke tegenhanger, de eens zo populaire Suzanna wordt weinig meer afgebeeld op de beschilderde kisten. Een verklaring zou kunnen zijn dat het verhaal van Suzanna uit de apocriefe boeken stamt, die in de loop van de 17de en 18de eeuw steeds minder bekend werden. Toch is enige voorzichtigheid geboden daar bijvoorbeeld de apocriefe figuur van Tobias nog steeds in Hindeloopen wordt afgebeeld op bijvoorbeeld een kistje en een mangelbakje (afb. 60). Ook de vrij onbekende voorstelling van de verdrijving van Heliodorus op de Hindelooper prikslede stamt uit het apocriefe bijbelboek der Makkabeeën (afb. 61). Wellicht hebben Cats' waarschuwingen effect gehad.

Suzanna's eerste plaats als voorbeeldige vrouw lijkt te worden ingenomen door de figuur van koningin Ester die op vele Hindelooper en Zaanse kisten en kistjes wordt afgebeeld. Zo zijn vier taferelen uit het leven van Ester

62 Mastschild van een veerboot met voorstelling de doop van de kamerling (cat. nr. 5)

afgebeeld op de Assendelfter kast uit Het Catharijneconvent (afb. 75). Te zamen met andere geliefde vrouwen, de dochter van Jefta, de knielende koningin van Scheba en de figuur van Judith, siert zij een Hindelooper schrijnkastje, vermoedelijk een geschenk van een man aan een vrouw (afb. 70).¹¹ Terwijl het verband tussen voorwerp en decoratie op deze voorwerpen nog enigszins aanwezig is, wordt de figuur van Ester op een prikslede tot louter decoratie. De decorateur heeft namelijk de geliefde voorstelling van een knielende vrouw voor een troon afgebeeld en voorzien van het veelzeggende maar onmogelijke bijschrift 'Ester bezoekt Salomon' (afb. 63).

Naast deze oudtestamentische helden en heldinnen, werden ook voorstellingen uit het Nieuwe Testament nog veel uitgebeeld. Het thema van de verloren zoon was met name geliefd in de Zaanstreek en werd bijvoorbeeld geschilderd op een haardscherm (afb. 72). De voorstelling Christus en de Samaritaanse vrouw komen we veelvuldig tegen in Hindeloopen, bijvoorbeeld op een zogenoemde flap-aan-de-wand.

We noemen hier slechts enkele voorbeelden van de vele bijbelse voorstellingen die terecht kwamen op allerlei voorwerpen zoals tafels, wiegen, priksledes maar ook op boerenwagens en scheepsversierselen. Op de populaire bijbeltegeltjes konden een veelheid aan bijbelse voorstellingen een plaats vinden. Zo vonden voorstellingen uit het bijbels humanisme hun weg naar het milieu van schippers, vissers en boeren. Zo kon het gebeuren dat we de voorstelling van de doop van de kamerling, eens geschilderd door Rembrandt, nog terugvinden op tegeltjes, op tabaksdozen en op het mastschild van een veerboot tussen Rotterdam, Den Haag en Leiden (afb. 62).

Samenvatting

De opkomst van niet-devotionele bijbelse voorstellingen in het interieur hangt samen met het bijbels humanisme, een geestelijke stroming, die de christelijke traditie met de cultuur van de oudheid poogde te verzoenen en die haar opmars begon gelijktijdig met de Reformatie. Dit bijbels humanisme was aanvankelijk vooral te vinden in

63 'Ester bezoekt Salomon', bijschrift bij een voorstelling op een Hindelooper prikslede

meer geletterde kringen en had met name zijn weerslag op de interieurs van de stedelijke sociale bovenlaag. Hoewel het bijbels humanisme zich vooral thuis voelde in protestantse kringen zal het ook in ons land de katholieke milieus beïnvloed hebben. Daar zullen echter afbeeldingen met typisch katholieke thema's wel de overhand hebben gehad. Na het midden van de 17de eeuw blijkt de invloed van de bijbel op de decoratie van de interieurs en de gebruiksvoorwerpen van de hogere burgerij relatief af te nemen. Bij de middengroepen en de stand van handwerkers en boeren blijft de bijbelse voorstellingswereld daarentegen bijzonder populair en zou dat blijven tot aan het begin van de 19de eeuw. Dan wordt de rijke bijbelse verbeeldingswereld steeds meer verdrongen door tekstborden. Deze gaan dan zozeer het typisch reformatische interieur bepalen, dat velen tot in onze dagen denken dat de Reformatie geen beeldende traditie kent. De bestudering van het verleden leert echter wel anders.

H.L.M. Defoer

1. Defoer 1977; Schillemans 1989.
2. Miniatuur in de Hortulus Animae, Wenen, Nationale Bibliotheek, cod. 2706, Brugge, atelier Simon Bening, tussen 1510 en 1525.
3. New York, Metropolitan Museum of Art. Max Friedländer, *Early Netherlandish Painting* IX, Leiden 1972, nr. 25.
4. Geveild november 1990 bij Sotheby's, Amsterdam.
5. Franits 1986; Thiel 1987; Bedaux 1987.
6. Jacob Cats, *Houweflick: dat is de gansche gelegentheit*

des echten staets, vyfde deel, Moeder, Middelburg 1625, 10 dr.; daarna nog vele malen herdrukt. De stier en de zwaan verwijzen naar Jupiter die in de gedaante van een stier Europa schaakte en als zwaan Leda verleedde.

7. Zie ook het artikel van W.C.M. Wüstefeld.
8. De voorlopige resultaten werden gepresenteerd op een symposium over boedelinventarissen dat op 23 maart 1991 in Amsterdam werd gehouden.
9. Zie ook het artikel van J. Ias.
10. Boiten 1983, p. 28.

64 Hindeloooper wieg met op het hoofdeinde Rebekka geeft de knecht van Abraham te drinken en op de rechterzijkant de koningin van Scheba bezoekt koning Salomo (cat. nr. 120)